

Амир Насрулло

XIX аср иккинчи ярмида Туронзаминнинг чор Россияси томонидан нисбатан осонгина босиб олиниши сабаблари хусусида гап борганида, кўп холларда ўлкадаги Бухоро, Кўкон ва Хива хонликларининг хукмфармолари ўзаро ахил бўлмаганлиги масаласига ургу берилади. Бу фикр тўғри деб ўйлаймиз. Негаки чор Россияси боскинидан олдинги даврларда ҳам бу уч мамлакат хонлари орасида турли низолар чиккан, улар бир-бирларининг ерларига хужум килиб, аҳолини талон-тарож этиш холлари рўй бериб турган. Бирок Россия императорлиги Марказий Осиёни босиб олиш фикрини катъийлаштирганидан кейин хонликларни бир-бирига гиж-гижлаш, улар орасида ўтиб бўлмас чох пайдо этиш максadini муттасил равишда амалга оширганлигини архив материаллари тасдиқлайди. Гапни олис даврлардан бошламай, XIX асрнинг биринчи ва иккинчи чорагидаги воқеаларга назар ташлай қолайлик. Чор Россияси хукмрон доиралари бу хонликларга савдогар, сайёҳ никобида кетма-кет жосуслар йўллаб, хонликлардаги хақиқий ахволдан пухта хабардор бўлгач, уларнинг боскинчилик режаларида алдам-калдам дипломатияси тобора кўпроқ ўрин эгаллай бошлайди. Бунда улар, бир томондан, Кўкон, Бухоро ва Хивадан Россияга юборилган элчилардан ўз ёвуз максадларини яшириб, хонликларга яқин худудларда харбий истехкомлар куриш, дарё портларини келажакдаги хужумлари учун мувофиқлаштириш каби номатлуб ишларини гўё хонликлар манфаати йўлида қилинаётган ишлар сифатида кўрсатмокчи бўладилар. Иккинчи томондан, Туронзаминга боскин онлари яқинлашгани сари бу ердаги хонлар орасидаги низони атайлаб кучайтиришга қаратилган манфур дипломатияни император ва унинг энг яқин аъёнлари иштирокида амалга оширишга эришадилар.

Бу алдам-калдам дипломатиянинг намуналаридан бири 1842 йил бахорида Кўкон хонлиги амир Насрулло томонидан босиб олингач, тез орада Россия императори Николай биринчининг амирга йўллаган мактуби эди. Икки хонлик ўртасидаги бу адолатсиз урушнинг бош сабабчиси амир Насрулло эканлигини яхши билган император амирнинг Кўкондаги галабасидан мамнун эканини билдиради. Унга гўё илтифот кўрсатаётгандек бундай деб ёзган эди: «Кўкондаги тахт учун курашларни бартараф қилиш зарур. Шундай кейин Туркистон ва Тошкент билан Сирдарё бўйигача бўлган ерлар, Жиззахдан бошлаб Ўратепа, Хўжанд, Кўкон, Маргилон ва Қашгар чегарасигача бўлган ерлар Сиз Хазрати олийларининг қўлларида бўлиб, хукмронлик қилишингизни истаймиз».

Вахоланки, бу мактубдан атиги уч ой чамаси аввал, 1842 йил 25 февралда хонлик элчиси Мухаммад Халил Сохибзода орқали Мухаммад Алихонга йўлланган мактубида Николай биринчининг худди ўзи: «Сизнинг кудратли Россия давлати билан мунтазам равишда дўстона алоқаларда бўлиш истагингизни билиш Биз учун гоят ёқимли бўлди. Сизнинг бу яхши ниятларингизни Биз ўз томонимиздан қамоли эхтиром ила қабул айлаймиз. Биз ишонамизки, Сизнинг ўзаро дўстона қўшничилик алоқаларини йўлга қўйиш хақидаги самимий гамхўрлигингиз келгусида муваффақиятли натижаларга олиб келади. Сизга барча эзгуликларни тилаб қоламиз» (Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат

архиви, 715- жамгарма 1-кайд, 4-иш, 16-саҳифа), деб ёзганди.

Россиядек оламга танилган, кудратли давлатнинг императори уч ойгина аввал дунёнинг барча яхшиликларини тилаб колган Кўкон хонлигига энди ёмонликларни раво кўради. Лекин орадан бирмунча вақт ўтиб худди шу амирлик ва Хива хонлиги императорликнинг вассалига айлантирилишидан ташқари Кўкон хонлигининг номи жаҳон харитасидан бутунлай ўчирилди.

Юкорида амир Насрулло томонидан 1842 йилда Кўкон хонлигида амалга оширилган ишлар соф маънодаги адолатсиз уруш бўлганлиги борасида сўз юритган эдик. Нега? Шунинг учунки, ўша вақтдаги Кўкон хукмдори ўз юртининг амирлик томонидан шафкатсизларча босиб олиниши, ўзи, укаси, волидаси, хотини, фарзандлари ва бошқа яқинлари билан тумонат олдида очикчасига катл этилишига арзийдиган бирор иш қилмаган эди.

Ўша даврнинг ҳалол муаррихлари бу ҳусусда бизга аниқ маълумотлар қолдиришган. Улар барчаси бу мудҳиш босқинни катта ва тузатиб бўлмайдиган тарихий хато сифатида баҳолашган. Тарихий манбалардан маълумки, амир Насрулло ўз босқинчилик юришини оқлаш учун гўё Мухаммад Алихон отаси уйланмоқчи бўлган қанизакни никоҳга олиб, шариатга ҳилоф иш тутди, деган даъво билан чиққан. Исҳоқхон тўра Ибрат «Тарихи Фаргона» номли асарида амир Насруллонинг бу ишига аслида нималар сабаб бўлгани ҳусусида қуйидагича ёзади: «Мухаммад Алихон аносини олди, деган сўз рост бўлмай, бухорийлар қатллариини айбини сатри учун қилган қабихаларини тавжигга чиқарилмиш сўзлари экан. Асл муддао бўлак экан. Чунончи, Умар- хон: «оламан», деган Подшоҳхон ойимни ҳуснини эшитуб, гойибона мафтунни жамол бўлуб, муни анга сабаб қилиб қелган экан... Мухаммад Алихонни халқни кўзига осию гуноҳкор кўрсатиб, шариатни поймол қилди, танбех даркор, деб қелиб, қанча хонзодау мазлума ойимларни қатли бағайри ҳақ қилиб, охирул амр мурод ўшал ойим экан, олуб, муддаосига етиб, Бухорога олиб кетди». Мирзоолим Мушрифнинг «Ансобу-с-салотин ва та- вориху-л-хавоқин»ида эса амир Насрулло босқинининг бошқа бир сабабига ургу берилади. «1252-санада (милодий 1936—37 йиллар) Фаргона хони Мухаммад Алихон бирла амир Насрулло ораларида Башогир ном қалъа таъмири ҳусусида мунозаат (низо — Ш. Ю.) бўлди... Башогир қалъаси мунозеъи ва ҳам бошқа сабаблар ила амир Насрулло Баҳодирхон кўшин қамлаб, Фаргона ўлкасига юруш қилиб, низомий аскарлари бирла осонлик билан Башогирга истило қилиб, андин Ўратепа ва Хўжанд шаҳарларига дохил бўлуб, андин дорулмулки Фаргона бўлуб турган Хўканд устига қелиб, қатл айлаб Бухорога жўнади». Ўша даврдаги бошқа муаррихларнинг асарларида ҳам амир Насрулло Кўконга қилган бу босқин сабаблари ҳусусида ҳамфикрлик кўзга ташланади. Улар бар-часи босқин сабабини, аввало, Мухаммад Алихон Кўкон хонлиги сарҳадларини мустаҳкамлаш учун амир қалъа чегарадош Башогир қалъасини янгилаганида, қолаверса, Мухаммад Алихон никоҳига олган қанизак Подшоҳхоннинг ҳусн-жамоли таърифини эшитган амир унга гойибона «ошиқ» бўлиб қолганида кўрадилар.

Амир Насруллонинг бу ваҳшиёна босқини ва бошқа қўпдан-қўп номатлуб ишлари борасида гап борганида ўша даврнинг тарихчилари халқ ундан қаттиқ норози бўлиб, амирни ўз исми билан эмас, балки «Ботир қассоб» лақаби билан атай бошлаганини қайд этадилар. Муаррихларнинг ақсар қисми асарларида амир Насруллонинг аъёнлари ичида унга маслаҳат кўрсатишга, ҳақиқий аҳволни юзига айтишга журъат эта оладиган бирор қиши йўқ эди, деган фикр устунлик қилади. Бирок ўша даврда ёзилган баъзи тарихий асарларда бу фикрнинг тесқарисини исботловчи жиҳатлар ҳам учрайди. Манбалар шуни

кўрсатадики, амир Насрулло канчалар ўжар, шафкатсиз ва жаллодтабиат бўлмасин, унинг атрофида амирни дахшатли ишлардан кайтаришга даъват этган, хатто бу ишлар қандай мудхиш оқибатларга олиб келишини унинг юзига тик боқиб айтган мислсиз жасорат эгалари ҳам бўлган. Масалан, Исхокхон Ибрат «Тарихи Фаргона»да, Мирзо Олим Махдум «Тарихи Туркистон»да бундай улкан жасорат, инсоф ва ақл эгаларидан иккитаси хусусида алоҳида тўхталадилар. Уларнинг биринчиси мохир саркарда. Абдусамад ноиб, иккинчиси эса ул-кан шоир Жунайдулло Хозикдир. Амир Насрулло босқинига тоб беролмай, укаси Махмудхон билан бирга кочган Мухаммад Алихонни унинг хузурига тутиб келтирганларида рўй берган воқеани Ибрат куйидагича тасвирлайди: «Амир дархол қатлга ҳукм қилганда ўз вазирларидан Абдусамад ноиб деган хушманд киши амирга «Жаноби олийларига малоли хотир бўлмаса, бир калима сўз айтсам», деганда амир «Нима сўздур?» деган экан. Айтибдурки, «Холо Хўқанд забт ўлди, Фаргона катта мамлакатдур, қанча аскар сипоҳу хазина сарф ўлуб олинди, алҳолда русияни келмаги маҳали хавфдур. Агарда хонни онти ақид бериб, тавба қилдуруб, Хўқандга қўюб, Бухорога тобеъ қилиб, бир мулк бўлуб бизларга келган душманларга бир қалқон бўлур эрди», деганда сўзи амирга маъқул бўлмай, оғзига қафш билан урдурган экан».

Абдусамад ноибнинг ҳам мислсиз жасорат, ҳам тенгсиз донолик намунаси бўлган бу сўзларида икки жиҳатга алоҳида эътибор бериш лозим бўлади. Аввало шуки, чор Россияси Окмасжидни босиб олишдан ўн бир йил илгари Абдусамад бу «маҳали хавф»ни яққол идрок этиб, худди ана шу дафъ этиш мушкул бўлган хавфдан амирни огоҳлантиришга журъат этган. Иккинчидан эса, бу гапни оддий ноиб эмас, балки харбий соҳада катта мутахассис бўлган, ўзи инглизча таълим бериб, инглизча қуроллар билан таъминлаган 200 аскарий кучи билан хонликни енгилган алоҳида иш қўрсатган шаҳе айтмоқда. Аммо жохил ва нодон амир ақл-идроқда, билимдонликда, инсоф-адолатда қўпчиликка намуна бўладиган Абдусамад ноибни ўйламай-нетмай ҳалойик олдида қаттиқ беобрў қилади. Кекчи амирнинг бу жазоси ҳали ҳамир учидан патир эди, холос. Амир билан Абдусамад ноиб ўртасидаги муносабатлар ана игу жазолаш воқеасидан сўнг қандай тус олганлиги ва ноибнинг кейинги фожиали тақдири борасида Мулло Олим Махдум ўз китобида қенг маълумот беради:

«1250 (милодий 1834 йил) санада Эронистон тарафидин Абдусамад Табризий ном зот Бухорога келди. Ул одам доно ва фозил ва гоятда хунарманд ва закий ва соҳиброй эди. Онинг саъйи ва далолатли ила Бухоро мамлақатида бўлган Эрон асирларини сотиб олиб ва бошқа ваҳшлар илан олиб, икки юзга яқин жамлаб, инглиз тартибида низомлик аскар тартиб қилиб ва бошқа уруш асбобларини ҳозирлаб, отларга таълим бериб, адади оз бўлса ҳам, яхши мунтазам аскар аҳдос қилди... Абдусамадга ноиблик рутбаси берилиб, амир Насрулло наздида макбул, гоятда эътиборлик бўлди. Бир неча замонлардан кейин хассод ва душманлари қўпайиб, хар хил макруҳ тадбирлик сўзлар илан амир Насруллони онинг хусусидаги ихлос ва муҳаббатни қайтариб (ноибнинг асосий айби Қўқонда амирга маслаҳат қўрсатишга журъат этгани эканлигидан муаллифнинг хабари йўқ чамаси — Ш. Ю.), охир тўпхона раёсатини бир нодон, жохил саркардага топшуруб, Абдусамадни онинг фармонида қўйди. Абдусамад бу ишдин гоятда ору номус қилиб, ниҳоятда қўнгли ранжиб, ораларида кудурат пайдо бўлуб, амирнинг ямон ниятидин хавфу талошга тушуб, Бухородан қочмоқ фикри илан Шаҳрисабз ҳокими илан аҳду паймон қилиб, амир Насруллониинг Шаҳрисабз урушида Абдусамад ўз табааси ва тўплари ила амирдан қўб илгари кетганликдин амир ваҳима қилиб, тўхтамоққа амр

бериб, киши юборса ҳам кулок солмай кетиб тургонда, амир кетидин аскар юборуб, Шахрисабзга якин келганда мухораба килиб, олиб кайтиб, они зиндонга солиб, охири муни ҳам катл килди».

Бўлар-бўлмасга хадиксирайверадиган амирнинг Кўкон юришидаги килмишлари тарих олдида унинг юзини каро килажагини башорат айлаган ва бу ҳақдаги фикрини амир юзига бир какшатгич байт билан айтган жасорат сохиби Хозикнинг ҳаёти ҳам фожиали тугамаслиги асло мумкин эмасди. Бу хусусда «Ансобу- с-салотин ва тавориху-л-хавокин»да Мирзо Олим Мушриф куйидагича маълумот беради: «(Хўкандаин) неча манзилу марохил тай айлаб Бухорога якин борганда... амир Баходирхон хурсандлик килиб, Мирзо Жунайдулло Махдум Хозик маалакабким, шайхулислом Хиротийнинг ўгуллари эрди, амири Бухорога кеча кундуз ҳамнишин эрдилар, зиёда густох эканлар, амир фармойиш килдиким: «бизни бу сафардин бозафар келганимизга бир фард байт машк килиб, бир нимарса айтинг», дедилар. Дархол бу байтни ўқудиларким, назми Хозик:

Буриди бар кади худ аз маломат,
Либосе то ба домони киёмат.

(Таржимаси: Ўз қаддингга ёмонликлардан шундай бир либос бичтириб кийдингки, у устингда киёматгача қолади.)

Амирнинг жаҳли келиб, рангида катра кон қолмади, то ўрдасига дохил бўлгунча сўзламади.

Махдум Хозик таваҳхумга қолдилар ва ўшал кеча отланиб, Шахрисабзга ўтиб кетдилар... Амири Бухоро даргазаб бўлуб, неча муддатдин бери Душабой деган бир ўгрини зиндон килиб қўюб эрди, ани чиқариб бир фармойиш қилдиким: «Сен агар Махдум Жунайдини ва эшон Шофеъни бошларини олиб келсанг, банд- дин озод қиламан», деди. У ҳам қабул қилиб, Шахрисабзга қелди...

Чор Россияси Туронзаминни босиб олишга қатъий қарор қилганидан воқиф бўлган Англия ҳукумати ўз манфаатларидан келиб чиқиб, Россиянинг бу ҳудудлардаги ҳукмронлигига йўл қўймаслик режаларини тузган эди. Бу режага қўра, Кўконда амир амалга оширган қонли воқеалардан илгарирок Ўрта Осиёдаги уч хонликка ўзининг икки зобитини — полковник Стоддарт билан капитан Коноллини ҳам юборганди. Стоддартга Бухоро амирлигида, Коноллига эса Хива ҳамда Кўкон хонликларида юрт ҳукмдорлари билан учрашиб, уларни чоризм босқинига қарши биргаликда қурашишга тайёрлаш, бу ишда уларга инглиз ҳукуматининг амалий ёрдами қандай бўлишини тушунтириш вазифаси юкланган эди.

Машхур Исмоилбек Гаспралӣ ўзи нашр эттирган «Таржумон» газетасининг 1906 йилги сонларида эълон қилинган «Тарихи жадидаи Туркистон» номли, Мулла Олим Махдум эса кейинроқ «Туркистон вилоятининг газети»да чоп этилган «Тарихи Туркистон» номли асарларида бу миссиянинг бош мақсади нималардан иборат бўлганлиги хусусида фикр билдирадилар.

«Стоддартнинг маслағи — деб ёзади И. Гаспралӣ, — инглизлар томонидан Бухорога бирор қасд ёки зарар қелтирмаслигига жаноби амирни ишонтириб, бошқа бир давлатнинг қасд ва тажовуздан мудофаа этиш истаклари баёнидан иборат эди. Шунингдек, агар амир муносиб қурса, Бухоро аскарини янги ва тезотар тўплар ила аслахалантирмок ва аскарӣ муаллимлар бермок ва Русиянинг яширин ҳаракат ҳамда мақсадидан Бухоро ҳукуматини хабардор қилмок эди».

Миссиянинг асосий мақсади борасида Мулла Олим Махдум китобида шунга ўхшаш

фикрлар баён этилади.

Муаррихларнинг шохидлик беришича, худди шу максадда Хива хамда Кўконга борган капитан Конолли юрт хукмдорлари Аллокулихон ва Мухаммад Али-хон билан музокаралар ўтказиб, Англия киролик ҳукумати таклифларига уларни кўндиради. Аммо Бухорога навбат келганда амирнинг нотўғри йўл тутиши туфайли чор Россияси босқинидан омон қолишнинг тарих берган бирдан-бир имконияти бутунлай барбод берилади, ҳар икки элчи ҳар қандай инсоф ва адолатга зид равишда қатл этилади. Воқеа бундай бўлган эди:

Чор Россиясининг Туронзаминни босиб олиш режасини амалга ошириш муддати тобора яқинлашиб келаётганидан разведка материаллари орқали хабар-дор бўлган Англия ҳукумати ўз манфаатларига зид келадиган бу босқиннинг олдини олиш пайига тушади. У шу ниятини амалга ошириш учун 1838 йилда дастлаб Бухорога полковник Миралай Стоддарт деган кишини махсус топширик билан юборади. Стоддартни икки марта қабул қилиб, у орқали инглиз ҳукумати ниятидан воқиф бўлган амир элчи таклифига ҳеч қандай жавоб бермайди. Орадан бир оз вақт ўтгач, элчи от устида Регистондан ўтганини эшитган амир На-срулло ўйламай-нетмай Стоддартни зиндонга ташлатади. Элчидан дом-дарак йўқлигидан ташвишга тушган инглиз ҳукумати турли каналлар орқали Стоддартнинг аҳолидан хабар топиб, Россия ҳукуматидан воситачилик кўрсатишини, элчини Бухородан чиқариб, ўша вақтларда Англия ҳукмронлик қилаётган Афғонистон ҳудудига ўтказиб юборилишига эришувини сўрайди. Россия ҳукумати эса худди ўша даврда бошқа бир юмуш билан Бухорога юборилган ўз элчиси Бутаковга икки йил чамаси зиндонда азоб берилиб, сўнг бўшатишган, аммо Бухородан кетишига йўл бермай ушлаб турилган Стоддарт хусусида амир билан сўзлашиб, Анг-лия ҳукумати илтимосини адо этишга кўмаклашиш ху-сусида кўрсатма беради. Бирок қибру хавоси оламга сизмаган амир бу вақтда Кўкон хонлигини босиб олиш учун жўнаётган бўлиб, Россия элчиси Бутаковни ҳам Регистонда от устида кеккайиб ўтирган холида «қабул» қилади. Шундай бир вазиятда Бутаковнинг Стоддарт борасидаги илтимоси амалга ошмаганлиги ўз-ўзидан маълум.

Хулласи, Стоддарт масаласини ҳал этишни хохламаган амир Кўкон юришига йўл олади. Амир На-срулло Кўконда, тўғрироғи Маҳрамдаги ўз қароргоҳида турган чоғида унинг ҳузурига Англия томонидан Хива қамда Кўкон хонликларига худди Стоддартники сингари миссия билан юборилган капитан Конолли илгарирок Хивага бориб, Аллокулихонни инглиз ҳукумати таклифларига кўндирган, кейин айланма йўллар билан Кўконга келиб, Кўконда Мухаммад Алихонни бу таклифларга асосан унатган эди. Бирок Конолли ҳали Кўкондаги ишларини саранжомлаб улгурмай амир На-срулло мўри-малахдай кўшини билан хонлик ҳудудларини эгаллаб олган ва ўзи Маҳрамда қарор топиб, Коноллини ҳузурига чақиртирган эди. Энди Конолли олдида икки йўл турар, биринчи йўл — Кўкондан яширинча қочиш, иккинчиси эса, ўлим хавфидан қўрқмай амир На-срулло қароргоҳига бориб, унга ўз максadini тушунтиришдан иборат эди. Коноллига хайрихоҳ бўлган Кўкон аъёнлари унга хонлик ҳудудидан яширинча жўнаб кетишни маслаҳат берадилар. Бирок Конолли нима бўлса ҳам амир На-срулло ҳузур-рига бориб, у билан гаплашишга қарор қилади. Амир билан биринчи учрашувдаёқ унинг иши чаппасидан кетади. Элчининг ниятидан воқиф бўлган амир На-срулло дарҳол уни сарбозлар қўриқчилигида Бухорога, ҳамюрти ва ҳамкасби Стоддарт ташланган зиндонга жўнатади.

Кўконда ўн кунча туриб шаҳарни қонга ботирган, юзлаб беғуноҳ эрқагу аёлу қарию ёшни

катл этган, хазинани ҳам, хусусий кишилар бойликларини ҳам эгаллаб олган, уч юзга якин гўзал аёлларни чўри сифатида ўз юртига жўнатган амир Насруллога худди ўша кунларда император Николай биринчининг махсус табрик хатини Россия вакили олиб келиб топширган эди. Россия императори томонидан пишаги кўтарилиб, аслида лакиллатилган амир Насрулло Кўкон хонлигини Шералихон эгаллаб олгунча ўтган вақт ичида яна ҳам пишкириб, босар-тусарини билмай колган, зулм истибдоди хар қачонгидан ошиб кетган эди. Худди шундай бир шароитда ҳак-ноҳакни, яхши-ёмонни, гуноҳ-савобни ажратишга кодир бўлмай колган амир Насрулло Англия томонидан дипломатик мақсадларда келган икки элчи-зобитни ўз хузурига чакиртиради. Бу чакиртириш воқеаси қандай фожиа билан тугагани хусусида Мулла Олим Махдум хабар беради:

«Насруллохон Хўқандни тор-мор қилиб, эзиб, Бухорога қайтганда инглиз элчиларига дини исломни қабул қилмоққа таклиф қилди. Инглислар жавобида: «Хукуматимиз тарафидан Мовароуннаҳрга маъмурият ила келдүк, дин тарқ қилмоққа ёки динни қабул қилмоққа келмадүк, умид қиламиз, шунга қараб муомала қилинсан», дебдурлар. Бу риҷоларига қарши жаллодга буюруб, элчиларни бош қесмоқ ила муомала қилинди. Инглиснинг хайрихоҳона муомаласига бу тариқа жавоб берилди».

Исмоилбек Гаспрати ҳам бу хусусида изтироб билан айнан шу фикрларни қайд этган. Бу ўринда шуни ҳам айтиш лозимки, бизга маълум биргина манбада Стоддарт ва Конолли гўё инглизлар фойдасига жосуслик қилганликлари учун катл этилгани айтилади. Аммо инглизлар фойдасига жосуслик қилган бу икки офицерни амир зиндонидан бўшатиб, бошқа мамлакатга ўтказиб юбориш учун Россия ҳукумати дипломат Бутаковга топширик бериши ҳам, Оренбург губернатори Обручев Бухорода улар катл этилганлиги борасида Россия харбий вазирига берган телеграммасида руслар учун ниҳоят муҳим бўлган жо-суслик масаласида лом-мим демаслиги ҳам бу даъвонинг асоси мустаҳкам эмаслигини кўрсатади.

Чиндан ҳам уч хонликни чор Россияси босқинига бўш қелмайдиган қилишнинг, уларнинг мустақиллигини сақлаб қолишнинг тарих берган қулай имконияти биргина ҳукмдорнинг жохиллиги ва бемаъни сиёсати туфайли барбод этилган эди.

Амир Насрулло шахси масаласида кишини ниҳоятда хайратлантирадиган яна бир жиҳат бор. Бу ўринда гап чор Россиясининг ўша даврдаги энг йирик амалдорлари амирнинг чидаб бўлмас феъл-атворидан, у юргизган такаббуруна ва нодонларча сиёсатдан мамнун бўлганликлари, унинг шахсига ўта баланд баҳо берганликлари ҳақида бормоқда. Оренбург корпуси кўмондони генерал-адъютант Безак 1861 йил 10 январда Россия харбий вазири Чернишевга йўллаган маълумотномасида амир Насрулло ҳақидаги қуйидаги баландпарвоз сўзларни ёзади:

«Ажойиб ақл эгаси, энг уддабурун ва мохир сиёсатчилардан бўлмиш Насрулло Бухорода ҳукмронлик қилган 34 йил давомида Туркистондаги барча халқлар устидан алоҳида бир жозибали қудратга эга бўлди» (Республика Марказий Давлат архиви, 715-жамгарма, 1-қайд, 23-иш, 175-саҳифа).

Чор амалдорлари амир Насруллога бундай юқсак баҳо беришлари оқини қорадан, яхшини ёмондан, савобни гуноҳдан ажрата олмаган бу нодон ҳукмдор юргизган сиёсат чор Россияси ҳукуматининг мустамлақачилик мақсадларига мувофиқ қелганлигида эди, деб ҳисоблаш мумкин. Амирнинг бу сиёсати қандай даҳшатларга олиб қелиши муқаррарлигини тез орада юз берган воқеалар яққол кўрсатди.

1842 йил баҳорида Кўкон хонлигини қонга ботириб енгач, ўша давр муаррихлари атаганидек, «Иброҳим ҳаёл деган тарёқий»ни хонликка ноиб сифатида қолдирган амир

Насрулло тез орада каттик зарбага учрайди, Кўконда тахтни Кўкон хонлари авлодидан бўлган Шералихон эгаллаб олади. Бундан даргазаб бўлган амир Насрулло ўзининг сон-саноксиз кўшини билан яна Кўкон сари йўл олади. Лекин бу сафар хонликни кайта бўйсундириш иложи бўлмади. Амир Кўкон калъаси деворлари ёнида икки ой чамаси шахарни камал килса ҳам ўз максадига эриша олмай турган бир вазиятда Аллокулихоннинг ўгли Рахимкулихон бошчилигидаги кўшинлар Бухоро амирлиги худудларига бостириб кириб, калъа ва истехкомларни бирин-кетин эгаллаб олаётганлари хақида хабар етади ва амир Насрулло ўз кўшини билан оркага кайтиб хиваликларга карши урушишга мажбур бўлади. Шу муносабат билан таджикотчи Поён Равшанов ёзади:

«Амир хиваликларга карши тирик жоннинг хаммасини, қарийб, юз минг қора черикни жамъ қилган бўлса- да мағлубият, минглаб одамларнинг асир қилиб олиб кетилиши уни ақлан мажрух этиб кўяди. Бухоро қора черигининг Хивага карши жавоб юриши қилиб, Хазорасп ёнида буткул тор-мор қилиниши, амирнинг ўзи қочиб зўрга жон саклаши унинг кейинги ҳаётида машъум асоратлар қолдирди... Амирнинг муттасил қахру қазабда бўлиши, айтадиларки, Хива хони талонидан сўнг қарийб тўрт йил давом этади. Шу йиллар ичида Амир Насруллонинг бирор марта қулганини, аъёнлари билан очилиб гаплашганини ҳеч ким кўрмаган ва билмаган» («Малика Қенағас ойим ёхуд Амир Насрул-лонинг ўлими қиссаси». Т., «Шарқ», 2000, 149—150-бет- лар).

Амир Насруллонинг бошига тушган бало-офатлар шулардангина иборат эмас. Хатто унинг ўлимига ҳам ана шу ярамас феъл-атвор ва қилмишлари сабаб бўлади. Амирнинг чексиз зулмларидан тўйиб кетган хотини Қенағас бегим ўз максоди амалга ошувига эришди. «Насрулло Баходирхон 5 октябр (1860)да Самарқанддан қайтиши биланок вафот этди, — деб ёзади Оренбург корпуси кўмондони Безак 1861 йил 10 январиди Рос-сия харбий вазирига йўллаган маълумотномасида. — Унинг хотини ўз ақаси маслахатига кўра Насрулло-нинг дорисига захар аралаштирганини чиндан ҳам бўйнига олган. Бунинг учун амир ўша захоти хар икки жиноятчини ҳамда ўз табибини ўлимга ҳукм этган».

Махаллий муаррихлар асарларида эса амир Нас-руллонинг маст холда ухлаб ётган чоғида Қенағасбегим исмли хотини унинг қулогига симоб қуйиб ўлдирганлиги айтилади. П. Равшанов амир қулогига симоб қуйилганидан кейинги воқеаларни ўз китобида қуйидагича баён этади: «Чалажон Қенағас ойимни икки боласи жасади билан қўшиб, Арқ елкасидаги қадимий Чилдухтарон гўркудугига ташлаб юбордилар. Айтади-ларки, бу қудук ичи пишиқ гиштдан ишлаб чиқилган бўлиб, борхо-борига тиг қадаб чиқилган экан. Чуқурлиги йигирма қулоч бўлган қудукка ташланган инсон танаси то пастга етгунча нимта-нимта бўлиб кесилиб тушаркан».

Амир Насруллонинг барча қилмишлари унинг ўзи билан қаро ерга қўмилиб кетса қошки эди. Лекин ундай бўлмади. Бухорога Стоддарт ва Коноллини йўллаган, лекин ўз элчилари амир томонидан ҳеч бир асоссиз қатл этилганидан қазабга қелган Англия ҳукумати тез орада Бухоро хонлигига муносабатини қескин ўзгартиради. Бу ҳақда илгарирок номи айтилган Безакнинг 1861 йил 29 ноябрдаги қайдларида қуйидагича ёзилган: «Англия ҳукумати Бухоро хонлигини бутунлай қучсиэлантиришни мўлжалламоқда. Англия Афғонистонни Ўрта Осиёнинг қудратли давлатига айлантиришни кўзда тутиб, унга Бухоро, Хива ҳамда Кўкондан баъзи вилоятларни қўшиб олмакчи.

Агар биз Тошкентда қарор топиб, Кўкон орқали Хитой Туркистони билан алокани

таъминлагуни мизгача англизлар бунга улгуришса, улар Ўрта Осиёда тўла хукмрон бўлиб оладилар, Ўрта Осиёнинг савдоси ҳам Хитой Туркистони савдоси билан абадий улар кўлига ўтади» (715-жамгарма, 1-кайд, 25-иш, 447-саҳифа).

Амир Насруллонинг килмишлари касофати шулар билангина тугамади. Амир вафотидан олти ойча кейинрок ўша Безак Россия харбий вазирига бундай деб ёзади:

«Музаффар баҳорда яна Кўконга қарши харбий ҳаракатлар бошлашга тайёрланмоқдаки, шундай қилса биз учун гоёт фойдали бўлурди албатта» (ўша иш, 213-саҳифа).

Бу мустамлакачиларнинг Ўрта Осиёдаги хонликлар орасига низо солишдан иборат ёвуз мақсадларини яна бир бора кўрсатади.

«Амир Насруллонинг бу хато сиёсатининг натижа- си йигирма беш йилдан кейин ўгли амир Музаффариддинхоннинг асрида ҳам давом этиб, Тошканд ва Самарканд Русия тарафига ўтгандан кейин жадал тамом бўлди», деб ёзади Мулло Олим Маҳдум «Тарихи Туркистон»да.

Самарканддан ва Тошкентдан ташқари Хўжанд, Ўратепа, Жиззах каби йирик вилоятлар чор Россияси томонидан босиб олинганидан чексиз хавотирга тушган амир Музаффар бу қучли душманга қарши қурашишда ўз қўшнилари — Кўкон ва Хива хонларидан мадад сўрашга мажбур бўлди. Бирок амир Насруллонинг замон-замонларга етгулик ёвузликларини унутмаган бу хонлар амир илтимосини рад этадилар.

Энди элчилари амир Насрулло томонидан хиёнаткорона қатл этилган Англия ҳукуматидан Музаффархоннинг ёрдам сўрашдан бўлак чораси қолмагани. Нихоят, амир Музаффар Буюк Британиянинг Хиндистондаги олий комиссари лорд Лауренс хузурига ўзининг Аббосхожа исмли элчисини махсус мактуб билан жўнатади.

Амир томонидан форс тилида йўлланган бу илтижо-мактубда жумладан қуйидаги сўзлар битилган эди: «...Бир гуруҳ одамлар бу ерни (Бухоро амирлиги ҳудудларини демокчи — Ш. Ю.) ўз тасарруфига олишга қиришдилар ва икки томон ўртасида жанг бошланди.

Ислоҳ аҳди уруш маҳоратининг етишмаслиги туфайли босқинчиларга қарши чиқа олмади ва натижада айрим ерларни руслар босиб олдилар. Такдир тақозоси билан у ерлар руслар қўли остига ўтиб қолди... Ҳозирги вақтда ислоҳ аҳди руслардан қутулиш ва халқ манфаати йўлида ёрдам сўраб Сизга мурожаат этадилар. Ҳозирда ҳар бир ҳаракат қулай вазиятга боғлиқ. Сиз бизнинг истакларимизни қабул этиш билан халқимизнинг манфаатларини инобатга олган бўласиз».

Аммо лорд Лауренс томонидан Англия ҳукуматига етказилган бу мактубга Лондон чурқ этиб жавоб бермади. Натижада вазият тобора кескинлашиб, орадан уч йил чамаси вақт ўтгач чор Россияси Бухоро амирлигини босиб олиб, уни ўз вассалига айлантиради.

Юсупов Шариф

“Тарих уммони сирлари” китобидан